

La fotografia documental i la didàctica de les ciències socials

Maite Arqué Bertran. Facultat de Formació del Professorat
Universitat de Barcelona

Resum:

L'article parteix de la constatació que la fotografia documental és de gran utilitat per a l'ensenyament de les ciències socials, en particular a les aules d'educació primària. Els mestres han de promoure una actitud interrogativa davant de les imatges i, per aconseguir-ho, mostrem activitats que fomenten capacitats cognitives amb l'ús de recursos fotogràfics i que poden ser programades en diferents moments d'una seqüència didàctica.

Paraules clau:

Didàctica de les ciències socials, fotografia documental, activitats d'ensenyament-aprenentatge

1. Introducció

En les motivacions per iniciar la investigació doctoral (Arqué, 2004) hi havia la consideració que entre l'ús de les imatges fotogràfiques i l'aprenentatge de continguts en ciències socials s'estableix una gran relació. Ens era molt suggerent poder confirmar que les imatges fotogràfiques contribueixen de forma important a la formació dels conceptes socials —com a mínim d'una forma tant eficaç o més que l'ús dels documents escrits— i que les fonts fotogràfiques no es poden desvincular de les fonts escrites i viceversa. Poder afirmar, com a resultat d'una recerca, que l'ús de les imatges fotogràfiques a l'aula de Ciències Socials a l'educació primària permet establir estructures de pensament conceptual i que facilita, complementa i potencia l'aprenentatge social, era tot un repte. En resum, la investigació aporta coneixements prou amplis sobre el món de la fotografia i el valor de la seva introducció a les aules en l'àmbit de la didàctica de les ciències socials.

En la part observacional, la recerca aporta informació sobre l'ús de les imatges en l'àrea de Coneixement del Medi Social i Cultural en les aules de l'educació primària, aconseguida mitjançant un qüestionari d'administració directa adreçat a tots els mestres dels cicles mitjà i superior de les escoles de Cerdanyola del Vallès l'any 2000 (10 centres públics i 6 de privats). Un dels aspectes pràctics de la investigació és que ofereix moltes reflexions per organitzar propostes de treball a l'aula. En la part final d'aquest escrit presentem un conjunt d'activitats per treballar amb el recurs de la fotografia i, així, comprovar aquesta potencialitat. A continuació exposem alguns dels aspectes importants de la nostra recerca.

2. Naixement i pràctica de la fotografia

El coneixement sobre els orígens i l'evolució de la fotografia ens endinsa en el món ampli de la historiografia fotogràfica, on descobrim una vertadera àrea de coneixement que ens parla d'enginy fotogràfic, tecnologia industrial, art, pensament filosòfic i comunicació de masses. En el curt però dinàmic procés d'evolució fotogràfica, des del segle XIX fins a l'actualitat, les fonts fotogràfiques s'han convertit en autèntiques finestres obertes al coneixement social, històric i geogràfic de gran valor per a la memòria històrica, social, política i econòmica.

Des del gran descobriment fotogràfic de J. N. Niepce (1765-1833), fins a l'aparició de la fotografia digital, assistim a un seguit de descobriments i esdeveniments que ens permeten valorar molts processos, com són la importància del pas de la còpia única a la còpia múltiple, el canvi de la fotografia com a pràctica reservada a una elit a una pràctica en mans del consum de masses, l'aparició de la professió dels fotògrafs i la crisi que això

comporta entre els dibuixants documentalistes, la inserció de la fotografia a les pàgines de la premsa escrita i el seu poder mediàtic i com a sistema de divulgació del coneixement.

En fi, un seguit d'adaptacions tècniques i socials molt dinàmiques. Les necessitats polítiques dels estats, de les societats modernes, van fer de la fotografia un sistema d'informació mediàtic, de manipulació política però també un instrument generador de coneixement i de consciències gràcies al seu poder per mostrar crueltats, mentides, injustícies, guerres. Al mateix temps, la fotografia en l'àmbit familiar generava molts documents privats que són fonamentals per preservar la memòria anònima de moltes societats i pobles.

Autors com Sontag (1992), Barthes (1990) o Freund (1993) ens aproximen a diferents visions sobre la fotografia en l'àmbit social i personal. Veiem la importància de la fotografia com a text polèmic, generador de falsa objectivitat documental i generador d'impactes en l'esfera de l'emocionalitat i els sentiments (desig, estimació, plaer, tristesa, pena, amor, odi, por, recança, nostàlgia, enyorança, alegria, fantasia) i també veiem la fotografia com un text capaç de desenvolupar capacitats cognitives

(observació, reflexió, deducció, especulació, record, memòria).

3. Les fonts fotogràfiques i la recerca social

La funció de les ciències socials, com a disciplines universitàries, consisteix a crear un pensament social crític gràcies a la selecció de continguts rellevants per a la ciència i la societat, gràcies a l'ús del mètode científic i les fonts d'informació necessàries per construir el coneixement social. En la formació inicial del professorat, de primària o de secundària, s'ha de transferir part d'aquest coneixement adequant els continguts al nivell educatiu i seguint les prescripcions dels currículums oficials. En aquest sentit, la nostra tradició universitària es caracteritza per un desequilibri entre un ús majoritari de les fonts escrites respecte d'altres fonts, considerades menys científiques, com les fonts orals o les fonts fotogràfiques. Cal replantejar aquesta situació i revaloritzar les fonts fotogràfiques, atès el seu alt valor informatiu i documental en el marc d'una societat que cada vegada accedeix amb més facilitat al document fotogràfic a través d'exposicions fotogràfiques, té una major disponibilitat de fonts catalogades en arxius i biblioteques i viu en una cultura visual i tecnològica.

Fotografia : Maite Arqué

Imatge obtinguda des del mirador de la carretera de Barcelona (Horta)-Cerdanyola, l'any 2004. Emplaçament del *Campus Mundet* (antigament Llar Anna Gironella de Mundet) a la falda de la muntanya del Collserola on està ubicada la Facultat de Formació del Professorat de la Universitat de Barcelona. En la part central de la imatge es veu la torre de l'església i l'Edifici de Llevant on s'ubiquen els despatxos dels professors. En la part alta de la muntanya és veu la línia de la carretera de l'Arrabassada que talla horitzontalment i en ziga-zaga la muntanya, i que posa en comunicació Barcelona amb la plana del Vallès per Sant Cugat. Seguint la línia de carena de la muntanya, a l'esquerra hi ha el cim del Tibidabo (aproximadament 512m) punt de màxima altitud de la serra del Collserola on destaca l'església del Sagrat Cor de Jesús, el parc d'atraccions del Tibidabo i la torre de telecomunicacions del Collserola, dissenyada per l'arquitecte Norman Foster.

En les recerques socials al nostre país veiem que les fonts fotogràfiques comencen a tenir un cert protagonisme, ja sigui com a objectiu o mitjà d'investigació. En les recerques fotohistòriques (Fariñas, Gil, Naranjo, 1988) els documents fotogràfics i els fotògrafs són objecte d'investigació. En geografia, com que és una ciència de la Terra que tracta de descriure i explicar els diferents fenòmens que s'esdevenen en l'espai, la fotografia de satèl·lit és un recurs molt utilitzat sense que el document fotogràfic social i paisatgístic encara sigui objecte de recerca. En antropologia s'ha generat molta reflexió i sistematització metodològica sobre l'ús dels registres audiovisuals en una recerca antropològica. Al nostre criteri, les recerques amb fonts fotogràfiques en ciències socials i la incorporació d'aquestes fonts en l'ensenyament universitari s'ha d'estendre molt més per garantir-ne la transferència a la didàctica de les ciències socials.

4. L'ús didàctic de les imatges en ciències socials

Les referències més antigues que coneixem sobre el treball amb imatges a les classes de Geografia a l'educació primària (Long i Roberson, 1972) són d'Anglaterra, a l'any 1901, quan per primera vegada s'explica una experiència amb ús de fotografies a l'aula. Més recentment i en l'àmbit de la divulgació didàctica (Bale, 1989; Bailey, 1981), tenim moltes referències de treball a l'aula amb imatges en les classes de Geografia i, també, treballs publicats sobre l'ús

crític dels mitjans audiovisuals en educació, que ens adverteixen de la importància de considerar el document audiovisual com una construcció subjectiva amb una tendència clarament ideològica (Masterman, 1993; Zárate, 1995).

Entre tots els avantatges que té l'ús de les imatges en les classes de ciències socials, considerem que les imatges són recursos fàcils d'obtenir, són bons complements d'altres recursos com la cartografia, són bons substituïts o complements de l'observació directa, faciliten el coneixement del món —ja que ens aproximem a regions molt llunyanes que s'escapen a la nostra observació directa—, tenen una capacitat impactant perquè són capaces de generar emocions i sentiments, tenen un paper en la formació d'idees i conceptes mentals, potencien l'adquisició de conceptes perquè transmeten informació, són fonts d'informació de gran valor pel coneixement del passat, permeten desenvolupar habilitats cognitives i transmeten continguts de valors en la mesura que són, igual que les fonts escrites, documents intencionats que van més enllà de mostrar realitats unívokes. Respecte de la lectura i l'anàlisi de les imatges, hi ha diversos autors que ens orienten en la descripció d'una composició fotogràfica (Iturrate, 1996; Hedgcoe, 1991).

El treball metodològic amb els recursos audiovisuals necessiten mestres que orientin els seus alumnes a

descobrir en les imatges la informació que amaguen i a correlacionar aquesta informació amb el que l'alumne coneix. Aquesta intervenció haurà de promoure una actitud interrogativa davant de les imatges. En aquest sentit, aquesta actitud interrogativa fomenta les capacitats intel·lectuals d'observació, identificació, descripció, explicació, argumentació, mesurament espacial, evocació, contrastació, classificació, valoració, datació i cronologia, síntesi i conclusió. En el quadre següent mostrem diferents activitats que fomenten capacitats cognitives amb l'ús de recursos fotogràfics i que poden ser programades en diferents moments d'una seqüència didàctica.

ACTIVITATS AMB FONTS FOTOGRÀFIQUES

Elaboració de qüestionaris d'interrogació i d'observació de les imatges a fi d'extreure'n informació o de fer-se preguntes que poden desvetllar camins en una investigació.

Observació dels elements espacials com són els senders, els nodes, les fites, les barreres o els barris, a fi de saber com s'estructuren els llocs especialment urbans.

Observació de les línies, les formes i els colors dominants en un paisatge amb la intenció de saber quins tipus de paisatge es tracta.

Observació dels tipus de perspectiva, l'escala, els punts de vista en un paisatge, a fi de saber com és l'organització espacial dels objectes.

Observació del moviment en una fotografia a través de les mirades dels personatges, l'efecte del vent, l'efecte del moviment de la càmera fotogràfica o del subjecte que la mou.

Observació i identificació de personatges i llocs fotografiats: forma de vestir i pentinats dels personatges, datació exacta o aproximada dels fets fotografiats, nom dels barris, pobles o ciutats apareguts, nom dels personatges.

Observació i comparació d'elements temporals de la fotografia: temps històric de l'autor de la fotografia, temps de l'espectador, simultaneïtat del temps de la fotografia respecte d'altres moments estudiats.

Localització d'un espai observat en una fotografia en un mapa, amb la intenció de complementar la visió fotogràfica amb la cartogràfica.

Descripció verbal, oral o escrita, dels elements visualitzables en una fotografia amb la intenció de fomentar l'expressió com a forma d'interioritzar els conceptes i poder-los comunicar.

Comparació d'un espai fotografiat amb l'observació directa de la realitat i anàlisi dels canvis o continuïtats (abans i després).

Comparació de diferents fotografies sobre un lloc de la mateixa època i de diverses èpoques amb la intenció de veure'n els canvis i les continuïtats.

Selecció de fotografies diverses sobre un mateix lloc o esdeveniment amb la intenció de poder ampliar-ne la documentació.

Utilització de sistemes de catalogació i sistematització dels conceptes apareguts en una fotografia a fi de fer-ne una interpretació.

Relació d'una fotografia amb una època històrica a fi de saber identificar els elements més importants d'un determinat moment.

Interpretació de conceptes clau d'una fotografia a fi d'explicar-ne el contingut.

Evocació dels impactes emotius i afectius creats per una fotografia amb la intenció d'involucrar sentiments i records.

Realització de croquis dels elements d'una fotografia amb la intenció de simplificar els elements que ens interessa destacar.

Fotografiar un esdeveniment amb un guió previ o sense amb la intenció de crear una narració.

5. Conclusions

En l'educació primària, les imatges són un recurs molt utilitzat en l'àmbit de ciències socials (àrea curricular de Coneixement del Medi Natural, Social i Cultural). El 81,4% del professorat esquestat considera que els mapes i les imatges són recursos imprescindibles en les classes. Són molt més utilitzades les imatges fixes que les cinètiques. Les imatges són presents als llibres de text; el mestre les utilitza en diferents moments d'una seqüència didàctica per indagar les idees prèvies dels alumnes, per desenvolupar un tema o per concloure'l. Tenen una

funció important en l'aprenentatge de conceptes i de coneixements. S'utilitzen per potenciar diferents capacitats. Els mestres detecten que els alumnes tenen dificultats per relacionar tots els elements continguts en una imatge, i que els permet manifestar els seus estereotips.

Amb pocs anys, la nostra accessibilitat a una imatge d'un lloc o esdeveniment històric és immediata amb l'ús d'Internet. Les noves tecnologies cada dia ens sorprenen per la facilitat d'inserir les imatges dins d'un text, per compartir les imatges d'una sortida o excursió, per manipular-les, per crear les nostres pròpies fotografies, per convertir-nos en observadors a través de la càmera. Totes aquestes possibilitats han d'anar acompanyades d'una bona planificació didàctica que respongui a un objectiu didàctic. Més enllà que les imatges siguin documents motivadors, cal que el mestre sigui conscient que l'ús de fotografies i imatges, com qualsevol altre document, ha de complir una finalitat. Aprendre a seleccionar fotografies, llegir i analitzar-ne les parts, ser crítics davant del missatge que transmet, elaborar-ne un bon fons del medi local seran, entre altres, accions útils per dur a terme dins de l'aula i com a projecte d'escola.

Per acabar, entre les aportacions més sobresortints de la nostra recerca hi ha el fet que les fonts fotogràfiques tenen per a la història contemporània un valor rellevant, semblant al de les fonts orals, perquè ambdues omplen buits de coneixement de la història local, social i quotidiana (celebracions, tradicions, esdeveniments, paisatges). Aquesta comparació ens porta a destacar el grau de subjectivisme i de particularitat de moltes fonts fotogràfiques, però és innegable el seu benefici en l'ensenyament de les ciències socials pel seu gran poder de motivació, de concreció conceptual i de documentalisme.

Referències

- Arqué Bertran, M. T. (2004). *La imatge visual en la didàctica de les ciències socials. Tractament didàctic de la imatge en els cicles mitjà i superior de l'educació primària*. [Tesi doctoral].
- Arqué Bertran, M. T. (1996). "La fotografia de paisatge", *Escola Catalana. Monogràfic sobre geografia i educació*, núm. 329, abril. Barcelona: Omnium Cultural, Delegació d'Ensenyament Català, pàg. 23-26.
- Arqué, M.; Gómez, P.; Tribó, G. (2002). "Didàctica de la història amb fonts primàries". *Libre d'Actes. Didàctica amb fonts d'arxius*. Primeres Jornades Ensenyament-Arxiu. Institut de Ciències de l'Educació, Barcelona. Pàg. 83-116.
- Arqué, M. (2002) "Las fuentes documentales fotográficas en la didáctica de las ciencias sociales" [comunicació]. *Actas de las Primeras Jornadas de Imagen, Cultura y Tecnología*. Madrid: Universidad Carlos III. Ed. Pilar Amador, Jesús Robledano i Rosario Ruiz. Pàg. 275-285.
- Bale, J. (1989). "Empleo de la fotografías"; "Dibujos animados y tebeos"; "Ayudas audiovisuales". *Didáctica de la Geografía en la escuela primaria*. Madrid: Ediciones Morata y MEC. Col. Pedagogía, Educación Infantil y Primaria. Pàg. 131-132; 133; 136-139.
- Bailey, P. (1981). "Medios Audiovisuales". *Didáctica de la Geografía*. Madrid: Cincel-Kapelusz. Col. de didáctica, núm. 4. Pàg. 137-160.
- Barthes, R. (1990). *La cámara lúcida*. Barcelona: Paidós Comunicación.
- Fariñas, J.; Gil, A.; Naranjo, J. (1988). "La recerca fotohistòrica", *Revista d'Història l'Avenç*, núm. 116, Barcelona.
- Freund, G. (1993) [5a ed.]. *La fotografía como documento social*. Barcelona: Ediciones Gustavo Gili MassMedia.
- Hedgecoe, J. (1991). *Práctica fotográfica. El paisaje. Una guía completa de la técnica del paisaje*. Barcelona: Libros Cúpula, Ediciones CEAC.
- Iturrate, G. (1996). "La fotografía com a font per al treball d'observació i de reflexió" i "L'ús de les fonts d'un arxiu en les ciències socials". *Les fonts en les ciències socials*. Barcelona: Graó. Biblioteca de Guix. Pàg. 25-27 i 111-132.
- Long, M.; Roberson, B. S. (1980). "El uso de las fotografías en la enseñanza de la geografía". *Revista Didáctica Geográfica*, núm. 4, novembre. pàg. 19-31, 1980, Múrcia. [Aquest article constitueix la traducció del capítol 5, pàg. 71-86 del llibre titulat *Teaching Geography*; Heinemann Educational Books Ltd. Londres, 1972].
- Masterman, L. (1993). "La enseñanza de los medios, transversal al currículum", *La enseñanza de los medios de comunicación*. Madrid: Proyecto Didáctico Quirón, Ediciones de la Torre. Pàg. 256-265 (geografia) i pàg. 271-275 (història).
- Zárate, A. (1995). "Los medios audiovisuales en la enseñanza de la geografía". *Enseñar Geografía. De la teoría a la práctica*. (Eds. A. Moreno y M. J. Marrón), Madrid: Editorial Síntesis. Col. Espacios y sociedades, núm. 3. Pàg. 239-275.